

КОЗАК МАМАЙ

феномен одного образу та спроба прочитання
його культурного «ідентифікаційного» коду

Станіслав Бушак: дослідження
Валерій та Ірена Сахарук: каталог

Видання друге, доповнене 2008

РОДОВІД

«КОЗАКИ–МАМАЇ» ТА ДУХОВНІ ТРАДИЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО КОБЗАРСТВА

Прикметною рисою багатьох «мамаїв» є бандура в руках козака або поряд з ним. Картини із зображенням козака–бандуриста, неминуче викликають асоціативний зв'язок з кобзарями — сліпими «гомерами України», носіями епічної пісенно–музичної спадщини нашого народу. Репертуар кобзарів був дуже широкий: палітра його настроїв сягала від високої героїчної патетики та жалібних траурних інтонацій — до веселих танцювальних мелодій та наспівів. Виконували вони історичні, сатиричні та жартівливі пісні, а також твори релігійно–моралістичні (псалми та канти). Основу кобзарського репертуару становили думи, до яких самі кобзарі ставилися з особливою пошаною та пієтетом, називаючи їх «Думками», «Плачами», «Козацькими» або «Лицарськими піснями». Думи розповідали переважно про трагічні події старовини, освячені кров'ю героїв, пролітою за свій народ, за щастя рідної землі.

Видатний український композитор та хоровий диригент Олександр Кошиць, відзначаючи художню специфіку дум та оригінальність їхньої форми, так писав про них: «Дума — це мелодійний речитатив, де слово панує над музикою. Музичне коріння їх криється у голосінні по померлих праісторичної давності. Дуже трудні для виконання і недоступні через те широким масам співаків. Утворювалися самими учасниками оспіваних подій, за зразками спершу пісенними, а далі літературними. Співалися під акомпаніємент "бандури", щипкового

інструменту з 12–23 струнами. Побудовані на спеціальній українській скалі, повні орієнтальних мелізматичних прикрас, які надають їм великої імпресивності». Він також називає їх «співаною історією українського народу», «витвором козаччини та літописом її героїчного чину». «Фактично це є співана історія українського народу... змальована рисами, від яких душа завмирає з жалю і болю, мелодіями повними найрізноманітніших емоцій, від найглибшого суму до найбучнішої радості, і в таких же різноманітних ритмах, — від спокійного речетативу–оповідання, до найгостріших акцентів кінного бігу, або швидкого маршу»⁶¹.

Окрім дум, кобзарі виконували історичні, героїчні та козацькі пісні. Наведемо одну з них (у запису Д. І. Яворницького), зміст якої роз'яснює нагадує картину «козак–бандурист»:

«А в темному лузі явір зелененький,
Під явором коник вороненький,
На конику козак молоденький;
Спинився ж він та й став міркувати,
Взяв бандуру, почав вигравати.
Ой голосно ж бандурочка грає,
Струна струні стиха промовляє:
– Ой де ж тії козаки гуляють?
А де ж вони слави добувають?»⁶².

Куліш відзначав незвичайне пошанування бандури серед козацької спільноти: «Бандура зробилася на Україні загальноживим інструментом у всіх, хто сам себе називав козаком, або кого інші так називали. Щоб у козацький час і в козацькому товаристві називати себе козаком, чи від інших отримати таку назву, для цього потрібно було мати всі характерні риси козацького характеру, в тому числі й майстерне вираження козацьких почуттів. Про це ми можемо здогадуватися по нещодавним бандуристам не–сліпцям і не–злидарям, що існували ще на нашій пам'яті: вони були саме тими людьми з народу, яких виразно називали козаками»⁶³.

Видатний український письменник та бандурист Гнат Хоткевич ставить риторичне запитання: «Але чи справді наші музиканти завжди були сліпцями?» — і сам дає на нього відповідь: «Ні. Навіть цілком навпаки. До сліпецьких рук бандура попала вже пізніше, під час упадку інтенсивного народного життя»⁶⁴.

До нього приєднується й думка Пантелеймона Куліша, який в середині XIX ст. записав чимало дум від кобзарів Чернігівщини, Полтавщини, Харківщини: «В старовину бандура була інструментом не лише хвацьких молодців, але і знатних людей у козацькому товаристві»⁶⁵.

Знаємо, що на бандурі гарно грали відомі козацькі провідники Семен Палій, Іван Мазепа, Антін Головатий, а також вихідці з козаць-

61. Кошиць О. Про українську пісню й музику // Репр. видання. — К.: Муз. Україна, 1993. — С. 18–21.

62. Яворницький Д. І. (Зварницький Д. І.) Запорожье в остатках старины и преданиях народа. С. 331.

63. П. Куліш. Записки о Южной Руси. С. 188–189.

64. Хоткевич Гнат. Музичні інструменти українського народу. С. 119.

65. П. Куліш, вказана праця. С. 189.

66. Нудьга Г. А. Українська дума і пісня в світі. — Л.: Ін-т народознавства НАН України. — 1998, Кн. 2. — С. 37.

кого середовища — граф Олексій Розумовський, філософ Григорій Сковорода та багато інших.

Зокрема гетьман Іван Мазепа був автором знаменитої думи «Всі покою щиро прагнуть, а не в єден гуж всі тягнуть» та пісні «Про чайку–небогу». Ці твори закликали до єдності та змушували задуматися над долею українського народу.

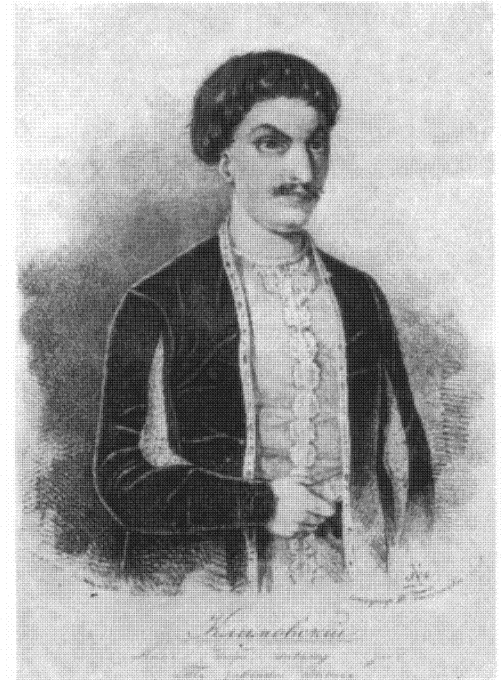
Мав прекрасний голос та чудово грав на бандурі чоловік імператриці Єлизавети Петрівни граф Олексій Розумовський (в юності — син козака Розума, родом з с. Лемеші на Чернігівщині). Кошовий отаман Чорноморського козацького війська Антін Головатий також співав у супроводі бандури власні пісні «Ой, Боже, наш Боже, Боже милостивий» та «Ей, годі нам журитися, пора перестати».

Донині популярною є пісня «Їхав козак за Дунай», створена харківським козаком Семеном Климовським на початку XVIII ст. Вона була перекладена кількома європейськими мовами, а її мелодію неодноразово обробляв композитор Людвіг ван Бетховен, використовуючи в своїх творах ⁶⁶.

Бандура була настільки невід'ємною частиною козацького життя, що в «Думі про смерть козака–бандуриста» вона називається «подорожня» — тобто, її брали з собою в дорогу та бойові походи. Старий козак, прощаючись із життям, «на бандурі грає–виграває, голосно жалібно співає», називаючи її найніжнішими словами: «Гей, кобзо моя, дружино моя, вірная, бандуро моя мальованая! Де ж мені тебе діти?..». Те, що ця пронизлива сцена не була художнім перебільшенням, свідчить П. Куліш, котрий приводить унікальне свідчення про те, як один запорожець, продаючи від крайньої скрути кобзарю Ригоренку свою бандуру, що була його нерозлучною супутницею до і після руйнування Січі російськими військами, розставався з нею зі сльозами та причитаннями, схожими на причитання по мертвому: «Ти ж була моєю втіхою, ти ж розважала мене у всякій пригоді. Багато людей вельможних, багато лицарства славного і всякого народу православного слухало твоїх пісень! Де ти не бувала, якої пригоди не дознала?... А тепер довелось мені з тобою розлучатись, за чотири карбованії рублі тебе в чужі руки отдавати, та й повік вішний, може тебе не видати!» ⁶⁷.

Бандура використовувалася переважно «для вираження глибоких душевних зрушень», оскільки характер дум налаштовував присутніх на урочисто–сумний, а то й драматичний лад. Це підтверджується ще однією узагальненою назвою дум як «плачів».

Причиною цього була не лише тематика дум, що нагадувала про величезні людські втрати, яких зазнала Україна в давнину від безперервних воєн, а й особлива манера виконання цих епічних творів. Історик кобзарства Василь Ємець, згадуючи про гру кобзаря Михайла Кравченка, пише: «На жаль, мені довелось слухати його тоді, коли він



16. ПОРТРЕТ КОЗАКА СЕМЕНА КЛИМОВСЬКОГО.
М. БАШИЛОВ.
1843 Р.
АВТОЛІТОГРАФІЯ.

майже не мав голосу, але та чулість, з якою він співав і оте характерне для кобзарів старшої генерації «додалення жалощів», яке я більш не знаходив серед теперішніх, навіть відомих кобзарів, робило те, що його виконання було трудно слухати без сліз»⁶⁸.

Кобзар Архип Никоненко під час виконання дум кивав головою, глибоко зітхав, розчулюючись від їх змісту, «голос його тремтів все більше і більше, і нарешті ридання переривало на кілька хвилин спів та музику»⁶⁹.

Художник Лев Жемчужников розповідав, що коли Остап Вересай співав йому знаменитий кант «Про правду» («Нема в світі правди, правди не зискати! Що тепер неправда стала правдувати!»), то вони обидва плакали, один над своєю кобзою, а другий за мольбертом»⁷⁰.

Кобзарів відрізняла глибока релігійність, це підкреслював і Пантелеймон Куліш. Скажімо, кобзар Андрій Шут дивився на своє ремесло, як на справу богоугодну, вважаючи своїм головним покликанням «нагадувати людям про Бога та про добродійність», а Архип Никоненко стверджував, що пісні приніс у світ сам Христос: «Кажуть, тоді (до приходу Ісуса — С. Б.) ні пісень, нічого не знали... Звісно, жили як звірі; то які тут пісні»⁷¹.

На думку Андрія Шута, серед усіх пісень лише думи були дорогоцінним свідченням старовини, які він зберігав у своїй пам'яті з величезною повагою. Ставши кобзарем, він «відкинув всі ті пісні, змістом яких були жарти, або пристрасні порухи серця, і співав лише псалми на честь Ісуса і святих та історичні пісні»⁷².

Говорячи про особливості українського національного характеру, П. Куліш зазначає: «два способи душевного вираження, релігійний та поетичний, взяті у пісні та поставлені поряд, показують, що бандура та пісня заступали в старовину друге місце після піднесення душі до Бога в молитві»⁷³.

Цілком поділяючи цю думку, наведемо фрагмент старовинної пісні про козацького полковника Семена Палія, засланого Петром I в Сибір:

«Ой чуро мій чуро, мій вірний Стоусю!
Ой ходімо у каплицю, Богу помолюся.
Ой Богові помолюся, святим поклонюся:
Зледаців же я, понурий, стареньким здаюся,
Стареньким здаюся, молитися мушу!
Хай милує Милостивий мою грішну душу!
Пішов пан Палій Семен Богові молиться, —
Не то Богові молиться, а не то журиться.
Прийшов пан Палій додому да й сів у наміті,
На бандурці виграє: "Лихо жити в світі"»⁷⁴.

За влучим виразом Куліша бандура передусім була «органом для вираження глибоких душевних рухів, а не веселий інструмент для танців, хоча веселість, або ж комізм в Малоросійському характері

67. П. Кулиш, вказана праця, С. 199.

68. Ємець Василь, вказана праця, С. 60.

69. П. Кулиш, вказана праця, С. 8.

70. Ємець Василь, вказана праця, С. 54.

71. П. Кулиш, вказана праця, С. 12, 43, 45.

72. П. Кулиш, вказана праця, С. 45.

73. Там само, С. 191.

74. Там само, С. 190.

75. Там само, С. 192.

76. Білецький П. О. «Козак Мамай» — українська народна картина. С. 13.



17. **КОБЗАР ФЕДІР ДАНИЛОВИЧ КУШНЕРИК.**
ОПАНАС СЛАСТІОН.
1928 р.
ПАПІР, ОЛІВЕЦЬ.



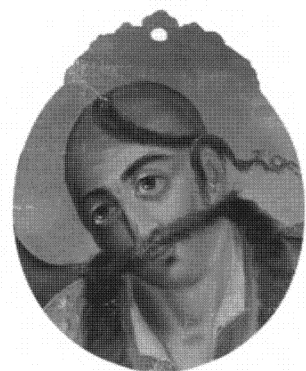
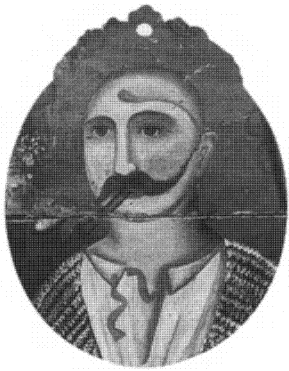
18. **КОБЗАР ФЕДІР ХОЛОДНИЙ.**
ПОРФИРІЙ МАРТИНОВИЧ.
ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ СТ.
ПАПІР, ОЛІВЕЦЬ.

завжди йдуть поруч із сумом (як це показав і наш Гоголь), і бандурист з журби може вдарити танцювальну, немовби бажаючи закружляти у вихорі танцю і призабути на певний час свій сум»⁷⁵.

Можливо, і в цьому є підказка, чому обличчя козака Мамая є таким відсторонено–зосередженим. Як вірно підмітив П. Білецький, «які б не були підписи під картинами, у самому образі більше ліризму, іноді навіть елегійного суму, ніж пафосу боротьби»⁷⁶.

Мені також видається, що зображення козака–бандуриста неминуче викликають асоціації, співзвучні урочистому, епічно–величному звучанню дум. В певному сенсі, ці зображення можна навіть розглядати як своєрідний образотворчий символ: козак співає думи і переповідає нам історію. Підписи, що є частиною багатьох мамаїв, також символічні, оскільки часто різуче контрастують із зображеннями.

Як і кілька століть тому, сьогодні помітний зв'язок: та частина українців, яка захоплена й цікавиться своєю історією, шанує кобзарів, думи й історичні пісні, вона добре знає образ Мамая. Як і кілька століть тому, образ козака Мамая в різних мистецьких проявах часто зустрічається в інтер'єрах багатьох українців.



ЗМІСТ	Вступ	8
	З історії дослідження	12
	«Мамаї» в історичних дослідженнях і топонімічних назвах	18
	«Козаки–мамаї» та духовні традиції українського кобзарства	29
	Зв'язок «мамаїв» із вертепними виставами	33
	Композиційні варіації «мамаїв» та деякі історичні паралелі	42
	Зв'язок «мамаїв» з іконописом, козацьким портретом та народним малярством	48
	Про авторство «мамаїв»	57
	Ще раз про написи на «мамаях»	64
	Каталог	121
Повний перлік ілюстрацій	298	

Козак Мамай

Альбом

дизайн

Ілля Павлов, Марія Норазян

автори

Станіслав Бушак: вступна стаття

Валерій та Ірена Сахарук: каталог

переклад англійською мовою

Орися Трач

редактори

Ростислав Забашта

Настя Голтвенко

редактори англомовного тексту

Тимофій Фрізен, Вільям Нолл

керівник проекту

Лідія Лихач

фотографи

Максим Афанасьєв, Сергій Глабчук,

Борис Дверний, Валерій Куделя,

Леонід Куликов, Олег Куцкій,

Ілля Левін, Віктор Луць, Юрій Малієнко,

Сергій Марченко, Володимир Недяк,

Валерій Хлебцевич

кольорокорекція

Олексій Богословський

Підписано до друку: 14.10.08

Формат: 64x104/8. Папір крейдований

Ум. Друк. Арк. 38 Облік.-вид. арк. 40

ВИДАВНИЦТВО РОДОВІД www.rodovid.net

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців

серія ДК № 1230 від 12.02.2003

Друк: ООО «Новий друк»

1, вул. Магнітогорська, Київ, Україна 02660

К 59 **Козак Мамай**: Альбом / К 59 Автор вступної статті: Станіслав Бушак,
Відповідальний за випуск: Валерій Сахарук. – К.: Родовід, 2008. – 304 с.
ISBN 978-966-7845-50-6

Художній альбом «Козак Мамай» -

перша книга кількатомного видавничого проекту. Цей том містить наукову розвідку зі спробою прочитання культурного «ідентифікаційного» коду феномену Козака Мамай, а також каталог «мамаїв» XVII – початку XX ст. із музейних та приватних збірок (понад 95 творів). Альбом виданий українською і англійською мовами.

Для мистецтвознавців, а також шанувальників української культури.

УДК 75.041.2 (084.12)

ББК 85.16